

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

JUHÁSZ GABRIELLA

**Ferdinand Fellner és Hermann Helmer
magyarországi színházépítésze**

A doktori (PhD) értekezés téziséhez

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Prof. Óze Sándor DSc

Témavezető: Rozsnyai József PhD

Budapest, 2024

I. A kutatás előzményei és célkitűzése

A magyar építészettörténettel foglalkozó kutatásban az utóbbi évtizedben jelentős fellendülés tapasztalható, megnőtt a historizmus, a szecesszió és a modern magyar építészettel foglalkozó szakirodalmak száma. Ennek nagy hányadát az építészekről készült monográfiák teszik ki. Mindez érthető annak tükrében, hogy a kutatás alapját képező elsődleges források – tervek, iratok, korabeli sajtócikkek – nagyobb számban, ráadásul digitális formában érhetőek el, viszonylag gyorsan és egyszerűbben. A kutatók eszköztára, lehetőségei kibővültek, bár ezzel együtt a még nagyobb kritikai szemlélet is szükségessé vált, hogy eligazodhassunk és lényeglátóan kutassunk a nagyobb információmennyiségben.

Jelen doktori disszertáció első lépcsőfoka annak a törekvésnek, hogy Ferdinand Fellner és Hermann Helmer osztrák építészeket a historizmus építészeiről készült monográfiák sorába illeszthessük be.¹ Bár ellentmondásosnak tűnhet egy osztrák származású építészpáros életművét a magyar építőművészek között említeni, ugyanakkor Fellner és Helmer neve megkerülhetetlen a hazai színházépítészeti kutatásban, az általuk tervezett tizenegy magyarországi színház – időrendben Temesváron, Budapesten a Népszínház, Szegeden, Fiumében (Rijeka), Pozsonyban, Tatán, Budapesten a Somossy Orfeum (mai Budapesti Operettszínház), Budapesten a Vígszínház,

¹ Az általuk tervezett épülettípusok közül bécsi és budapesti palotaépítészetüket dolgozta fel Tóth Enikő mesterszakos dolgozatában, 2020-ban.

Kecskeméten, Nagyváradon és Kolozsváron – jelentős teljesítmény, különösen az egész életműre vetítve – ami közel ötven színházat jelent, elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia területén, 1873 és 1919 között. Színházépítészetük csupán egy, ám jelentős szegmense életművüknek, aminek átfogó, teljes, építészettörténeti, építészeti és társadalomtörténeti szempontokat is mérlegelő monografikus szintű feldolgozására magyar nyelven idáig nem igazán került sor. Az értekezés célja tehát e hiány pótlása, ami monográfia révén természetesen a két építész életútjával és az általuk tervezett épülettípusokkal is foglalkozik. Fő témáját tekintve azonban a tizenegy magyarországi színház részletes építéstörténetéről és épületeírásáról, valamint az építészpáros által alkalmazott építészeti és technikai megoldásokról és a magyarországi megítélésükről szól – ebben fontos hangsúlyt kap a hazai építész szakma és a magyar sajtó építészekhez kapcsolódó viszonya is, miközben városi szinten is vizsgálhatjuk az állandó kőszínházra vonatkozó igény megjelenését.

A tárgykörhöz kapcsolódó kutatásaimat az egyetemi évek alatt kezdtem meg: alapszakos szakdolgozatom a Fellner és Helmer iroda által tervezett budapesti Vígszínház építéstörténetének feldolgozását és az épületeírását tűzte ki célul. Mesterszakos szakdolgozatom is színházépítészeti témában készült el: a Magyar Királyi Operaház tervpályázatát dolgozta fel. A meghívott hat építész elérhető tervanyagának feldolgozása során Ferdinand Fellner anyaga csak részlegesen került elő, iratok formájában, ám sajnos tervek nélkül. Merényi Ferenc, Rudnyánszky Pál és Fellner László 2004-ben készült

tanulmánya mellett Hans-Christian Hoffmann 1966-ban megjelent, német nyelven írt monográfiája jelentette a kiinduló szakirodalmakat ezeknél a munkáknál. A tervek közül a Vígszínház anyagát Budapest Főváros Levéltárában lehetett elérni, ahogyan ez az intézmény jelentette az Operaházzal kapcsolatos kutatás legfőbb bázisát is. E két dolgozat munkafolyamata világitott rá először arra, hogy a magyar nyelvű építészetrel foglalkozó szakirodalmak csak röviden érintik Fellner és Helmer hazai munkáit. Később, a disszertáció témaválasztását és az anyaggyűjtés megkezdését követően derült ki számomra, hogy a két szakdolgozati kutatás bár alapos, mégis felületes maradt, és több forrást nem épített be – ennek egy része már akkor is elérhető lett volna. Egyértelművé vált továbbá, hogy az építészpáros által tervezett színházakkal néhány kötetet leszámítva csak rövidebb-hosszabb tanulmányok foglalkoztak, így az anyag rendkívül töredezett volt ahhoz, hogy Fellner és Helmer építészetét egységben vizsgálhassuk, így ez megerősítette a témaválasztás fontosságát és hiánypótló jellegét.²

² Az utóbbi években megjelent tanulmányok és kötetek alapján úgy tűnik, hogy bár az építészpárosról továbbra sem született külön monográfia, színházaikról mégis egyre több forrás kerül elő, ami részletesebb építészettörténeti kutatást tesz lehetővé. A dolgozat leadásának évében, 2023-ban, két budapesti épületről is megjelent önálló kötet, a budapesti Somossy Orfeumról Somfai Péter, valamint a Vígszínházról Illyés Ákos szerkesztésében, de Rijekában 2021-ben jelent meg egy tanulmánykötet a fiumei színházról – *Nepoznati Klimt: Ljubav, smrt, ekstaza* (szerk. Deborah Pustišek Antić). Jelentősége, hogy a színház 2020-as felújítása során került elő az az időkapzsula, ami felsorolja az épületen dolgozók nevét, valamint eredeti terveket is tartalmazott.

II. A kutatás módszertana, fő forrásainak ismertetése

A kutatás az Osztrák-Magyar Monarchiában, Bécsben működő építészpáros irodájának aktív időszakára, az 1873-1919 közötti periódusra koncentrál. A magyar színházaknál ez az időkeret kissé módosul: 1872-ben indult meg a budapesti Népszínház tervezése, illetve ifjabb Fellner 1871-ben vette át édesapjától a temesvári színház előkészítésének feladatait. Ez a két épület még Fellner önálló munkájaként azonosítható, a társulás csak 1873-ban jött létre Helmerrel. Az utolsó Magyarországon átadott színház Kolozsváron épült fel, 1904-1906 között.

A vizsgált tizenegy színházhoz kapcsolódóan először az építészpárosról és a színházakról szóló szakirodalom – magyar és idegen nyelven egyaránt – áttekintése volt az elsődleges feladat, ezt követően került sor a fő forrásbázis kutatásának megkezdésére, a primer források azonosítására. A városi levéltárakban fellelhető terv- és iratanyag közül a leggazdagabb forrásanyag Budapest Főváros Levéltárában, a Magyar Nemzeti Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtárban, a budapesti Szabó Ervin Könyvtárban, a Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltárban, a Bács-Kiskun Vármegyei Levéltárban volt elérhető. A kutatás során külföldi levéltárakkal is felvettem a kapcsolatot, a Pozsonyi Levéltárban (Archív mesta Bratislavy) személyes kutatásra, a Román Nemzeti Levéltár Bihari kirendeltség (Archivele Naționale ale României, Bihor) és a Román Nemzeti Levéltár Temesi kirendeltség titkárságával (Archivele

Naționale ale României, Timiș), a Rijekai Városi Levéltár (Državni Arhiv u Rijeci) munkatársaival e-mailes konzultációra és távkutatásra volt lehetőségem. A múzeumi gyűjtemények is kiváló forrásanyaggal rendelkeznek – kiemelendő a Kiscelli Múzeum, a Magyar Építészeti Múzeum és Dokumentációs Központ, az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet és a tatai Kuny Domokos Múzeum. Fontos kiemelni még a városi személyes kapcsolattartókat is: segítségükkel archív fényképeket és iratokat kutathattam, valamint több színházban személyes látogatásra, fotódokumentációra is lehetőségem volt.

Az így összegyűlt nagy mennyiségű forrásanyag megfelelő rendszerezésével átlátható adatbázis keletkezett, – ami építési iratokat, terveket, sajtócikkeket és levelezéseket tartalmazott – ami lehetővé tette a színházak részletes építéstörténeti feldolgozását és a tervanyagok alapján az eredeti épületek leírásának elkészítését – a történeti teljességet szem előtt tartva a függelékben a színházak teljes történetét, elő- és utóéletüket is összefoglaltam. Az elérhető források közül fontos kiemelni a korszak sajtóanyagát is, mivel az ebben elérhető cikkek – különösen az építészeti szaksajtó, például az *Építő Ipar – Építő Művészet*, a *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* és *Heti Értesítője*, a *Zeitschrift des österreichischen Ingenieur- und Architekten Vereines* (Az Osztrák Mérnök és Építész Egylet Közlönye), a *Architektonische Rundschau* (Építészeti Szemle) – nem egy esetben hiánypótlónak bizonyult. Az építészettörténeti és építészeti leírások, valamint az építészpáros életművének leírásával lehetőség nyílt a színházi életmű tipológiai összegző vizsgálatára. Izgalmas kérdés a

társadalomtörténeti aspektus számba vétele is, az ezzel kapcsolatos diskurzus fontos adalék az építészpáros hazai színházi életművéhez. Feltűnően sok magyar cikk foglalkozik az építészpáros személyével, nem egy esetben komoly kritikát megfogalmazva irányukba.

III. A dolgozat tézisei, eredményei

1. Fellner és Helmer szerepe a magyar színházépítészetben meghatározó

A korszak tizenegy vizsgált magyarországi színházépülete alapján egyértelműen kijelenthető, hogy Fellner és Helmer, hazai megítélésük ellenére, meghatározó alakjai voltak a 19. század és a századforduló magyar színházépítészetének. Ez a kijelentés nemcsak színházai esetében, hanem a magyarországi historizmus és a századforduló építészetéhez kapcsolódóan is igaz. Jelentős a neobarokk építészetre gyakorolt hatásuk, hiszen Bécsben a nevükhöz köthető az egyik első neobarokk épület, a Sturany-palota, amit számos általuk tervezett palota és bérház követett. Színházai mellett Fellner és Helmer a budapesti Károlyi-Csekonics-palota, a szőnyi Solymosy-Gyürky-kastély tervezésénél és a budapesti Rothberger Áruház átalakításánál tartózkodott Magyarországon – utóbbin már a századforduló hatása érzékelhető. Az általuk vezetett iroda a növekvő megrendelések miatt több építészeti rajzoló is foglalkoztatott, akik között magyar, gyakorlati éveket töltő építészeket is találunk, Meinig Arthur, Árkay Aladár és Jónás Dávid személyében. A vizsgálatot az épületkutatás mellett kiegészíti a teljes színházi életmű tipológiai áttekintése is, ami

együttal a magyar épületeket elhelyezi az építészáros életművében. Az utóbbi évtizedekben bár több tanulmány is készült a Fellner és Helmer által tervezett színházakról, mindez azonban csak a városi színházzal, mint önálló középülettel foglalkozott, legfeljebb néhány gondolatban említette Fellner és Helmer életét és munkásságát. Fontosnak tartom azonban a monografikus szemléletű megközelítést, hiszen így lehet megfigyelni a tervezők fejlődését, ráadásul az iroda működésének minden évtizedében fellelhető legalább egy Magyarországon felépült, általuk tervezett teátrum. Az utóbbi években több épületnél is újabb források – tervek, iratok, sajtócikkek és archív fényképek – váltak elérhetővé. Mindez indokolja a korábban leírtak kibővítését, pontosítását, és ennek megfelelően a színházi életmű egységes, építészeti és társadalomtörténeti kérdésekre kiterjedő összefoglalását, a hazai magyar építészetben való elhelyezését.

2. Az iroda modulrendszert alkalmazott, ennek köszönhető gyorsaságát és kedvező árait

A városok vezetése a művészi szempontok mellett több gazdasági tényezőt is figyelembe vett egy városi színház megrendelésénél. Fellner és Helmer olyan alaptípust dolgozott ki, amely alaprajzi rendszerét tekintve három fő egységre épült – a vesztibülközlekedőkre, a nézőterre és a zsinórpadlás-színpadra. Ehhez a megrendelő lehetőségei és igényei szerint további reprezentatív tereket, társalgókat, díszpáholyt rendelhetek hozzá. A rendelkezésre álló tér, a színház befogadóképessége, szintjei, valamint a külső és

belső dekoráció mind befolyásolták az összköltséget, ezekben a kérdésekben a megrendelő döntött, de az iratokból kiderült, hogy Fellner és Helmer is tettek javaslatot ezekben a kérdésekben. Az építészpáros által használt alaptípus jelentősen nem változott az iroda működésének évtizedeiben, ráadásul ezzel a megoldással Fellner és Helmer gyorsan elkészíthette a színházhoz tartozó várható költségszámítást, és ez az ár a legtöbb esetben kedvezőbbnek bizonyult bármely más építész ajánlatánál. Sok esetben a városvezetés már a pályázat előkészítése során kikérte az építészek szakvéleményét, ami legtöbbször a pályázat mellőzését és az építészpáros megbízatását eredményezte. Más esetben Fellner és Helmer értesült a tervezett színházról, így árajánlatot nyújtott be a városnak, mielőtt az konkrét lépéseket tett volna a tervezési fázis előkészítésében. A magyarországi színházakon keresztül nyomon követhető, hogyan változott az előtér és a közlekedők rendszere, a nézőtér megközelíthetősége, annak szintjei és elrendezése, dekorációja. Ahhoz, hogy megérthessük, miben áll a Fellner és Helmer iroda jelentősége, fontos hangsúlyozni, hogy színházépületeikben a művészi szempontokat alapvetően a funkciónak rendelték alá, és erre kiválóan alkalmas volt ez az általuk használt rendszer.

3. A tűzvédelmi szempontok rendkívül fontosak Fellner és Helmer színházépítészetében

A 18. század második felétől került egyre inkább előtérbe a színházak tűzbiztonságának kérdése, jelentős lépésekre azonban közel 100 évig

nem került sor. 1881. december 8-án Bécsben, előadás közben gyulladt ki a Ringtheater. A tragédia közel 400 emberéletet követelt és több jelentős problémára is rávilágított. A tragédiát követően bizottság alakult, ami a színházak felmérését tette szükségessé. Fellner és Helmer segédkezett ebben a felülvizsgálatban, és az 1882-ben kiadott, fokozott tűzbiztonsági előírásokat tartalmazó rendelet előkészítésében – amik magukban foglalták a megfelelő vízkádak, záporberendezés elhelyezését, a kisebb befogadóképességet, valamint több kijárat és kiszélesített folyosók építését, vasfüggöny alkalmazását, a szerkezetben fa helyett vas-, majd acélszerkezet, illetve villanyvilágítás alkalmazását. 1903. december 30-án sajnos újabb katasztrófa történt: a chicagói Iroquois Színház, amit tűzbiztosnak kiáltottak ki az átadáskor, egy előadás közben gyulladt ki. Helmer volt az, aki súlyos biztonsági problémákra mutatott rá értékelésében a tragédiát követően. A tűzvédelmi szempontokat szem előtt tartva merült fel egy olyan színház felépítése, ahol lehetőség nyílt a védelmi megoldások gyakorlati kipróbálására és tökéletesítésére. A tűzmodell színházban bemutatott öt kísérletben a vasfüggöny, a nézőtér felett elhelyezett szellőzőrendszer, és a vízkádak megfelelő sorrendben történő használatát, de a lépések kihagyásának következményeit is lemodellezhetők. Ennek alapján született meg a színházi tűzpróbaszabályzat, az eredmények pedig beépültek az építészpáros által használt színházi alaptípusba.³ A kutatás során feltárt iratok

³ Ezzel kapcsolatban 2019-ben jelent meg magyar nyelven írt tanulmány, Tóth Enikő révén, *Színháztűz-kísérletek a századfordulón. Fellner és Helmer tűzmodell színháza* címen.

igazolják, hogy Fellner és Helmer minden esetben hangsúlyozták ezeknek a fontosságát, a vizsgált terveken pedig jól látható a szellőzőrendszer megjelenése a nézőtér felett, valamint a folyosók és közlekedők rendszerének alakulása a színház gyorsabb kiürítésének érdekében. Fellner és Helmer elméleti munkásságát elolvasva pedig konkrét, részletes álláspontot és leírást találhatunk a fenti tűzvédelmi kérdésekben és azok megfelelő alkalmazásában. Fellner és Helmer színházépítészeti jelentősége ezekben a gyakorlati kérdésekben jelenik meg igazán.

4. Nemcsak építészeti, hanem társadalomtörténeti kérdések vizsgálatára is lehetőség és szükség van

Az értekezésben nemcsak az építészeti kérdések megválaszolására nyílik lehetőség. A megrendelő, az építtető és a korabeli sajtó szempontjainak vizsgálata is ugyanilyen fontos, különösen, mivel Fellner és Helmer magyarországi színházépítészetének hazai megítélése, az elért eredményeik ellenére sok esetben negatív volt. A jelenség okainak megértéséhez a korabeli magyar sajtó cikkeinek kutatása elengedhetetlen volt, mind az építészeti szaksajtó, mind a napilapok számbavételével. Ebből kiderült, hogy az építészpárossal szemben megfogalmazott kritika – számuk a századfordulóhoz közeledve nőtt meg igazán – elsősorban nem a színházuk minőségének szólt. A magyar építészek által megírt cikkek sok esetben hangsúlyozzák, hogy alapvetően nem a bécsi építészekben és üzleti tevékenységükben látják a problémát, hanem a megbízók

hozzállásában, a magyar építészek háttérbe szorításában.⁴ Hogy ez pontosan mit jelent, arra a magyar színházépítészeti viszonyok összefoglalása világít rá: a hazai kortársak közül Szkalnitsky Antal, Ybl Miklós és Lang Adolf mellett nem sok építész foglalkozott ezzel a középülettípussal. Sok esetben a lehetőséget sem kaphatták meg a pályázatok mellőzésével, és ez jogosan váltott ki ellenérzéseket a hazai oldalon – hiszen az Operaház meghívásos zárt pályázatán bár részt vettek külföldi építészek, de a döntést végsősoron a szakmai szempontok határozták meg. A városvezetés részéről kevés forrást találunk az ezzel kapcsolatos diskurzusra, a gazdasági szempontok és az építészpáros szakértelme a legtöbb esetben eldöntötte a kérdést. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a Népszínház építéskor az iroda ugyanúgy kezdőnek számított, tapasztalataik bővítéséhez tehát a folytonos megbízások is hozzájárultak. Ezt a konfliktust mélyítette tovább a századfordulóhoz közeledve a hír, hogy a Nemzeti Színház terveinek elkészítésére is őket kérné fel Tisza István – az ellenállás hatására azonban elállt e szándékától. A kutatás során eddig nem találtam olyan forrást, ami azt igazolná, hogy Fellner és Helmer ezeknek a vitáknak aktív résztvevői lettek volna.

⁴ Az építésvezető és a kivitelezési munkák esetében szinte az összes vizsgált színház esetében megtalálható az árlejtési hirdetmény, a pályázatot többségben magyar iparosok, szakemberek nyerték el.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

Tanulmányok

Egy meg nem valósult épület története: Ferdinand Fellner szerepe a Magyar Királyi Operaház építéstörténetében. In: *Tavaszi Szél 2017 Konferenciakötet III.* szerk.: Keresztes Gábor. Doktoranduszok Országos Szövetsége. Budapest. 2017. p. 137-143. (csak digitális formában jelent meg)

(https://dosz.hu/dokumentumok/kiadvanyok/tavaszi_szel_konferencia_a_tanulmanykotet/2017);

Van-e Budapestnek szüksége egy újabb színházra? A Vígszínház építésének értékelése a korabeli közvélemény szemével. In: *Színház és Néző tanulmánykötet.* szerk.: Burkus Boglárka, Tinkó Máté. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály. Budapest. 2019. p. 92-109;

Mulatóból színház – A Somossy-féle mulató története. In: *Opus Mixtum VI.: A CentrArt Egyesület Évkönyve 2020.* szerk.: Isó M., Emese; Kelecsényi, Kristóf; Sebestyén, Ágnes Anna; Juhász, Gabriella. CentrArt Egyesület. Budapest. 2020. p. 203-214.

(https://www.centrart.hu/kiadvanyaink/opus_mixtum/opus-mixtum-vi-2020/);

The Financial and Social Support of the Hungarian Theatres in the 19th Century. In: *Artistic Patronage in Central Europe: From Private Foundations to State Art.* Ed. by: Dr. habil. Jakub, Adamski. Warsaw. 2021. p. 293-310;

Behind the facade: the change of theatres in Budapest. In: *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában: a doktoriskolák VI. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája.* szerk.: Bene Sándor, Dobos István. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. Budapest. 2022. p. 623-633.

Konferencia előadások

2017. március 31. - április 2. Tavaszi Szél Konferencia, Miskolc. *Egy meg nem valósult épület története – Ferdinand Fellner szerepe a Magyar Királyi Operaház építéstörténetében;*

2017. október 27-29. – Fiatal Művészettörténészek VI. Konferenciája, Esztergom; *Mulatóból színház – A budapesti Somossy Orfeum története;*

2018. március 9. – Színház és Néző – Színháztudományi Konferencia, Budapest. „*Van-e Budapestnek szüksége egy újabb színházra?*”;

2019. szeptember 5-6. – Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában. A doktoriskolák VI. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája. Bécs, Ausztria; *Behind the facade. The changing of the theatres in Budapest;*

2019. szeptember 19-21. – Artistic Patronage in Central Europe: From Private Foundations to State Art. Varsó, Lengyelország. *The Financial and Social Support of the Hungarian Theatres in the 19th Century;*

2019. október 25-27. – Fiatal Művészettörténészek VII. Konferenciája, Nagyvárad, Románia. *Nagyvárad kőszínháza.*

Budapest 100 (2016)

Vígszínház: <https://budapest100.hu/house/szent-istvan-korut-14/>

(megtekintve 2023. 05. 12.)